ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN:
№1(1)/2023, 56-62

УДК: 81.233
DOI:

ПРЕДИКАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ПРЕДИКАТАХ

GENERAL INFORMATION ABOUT PREDICATES

Турганбаев Нурмамат
Турганбаев Нурмамат
Turganbaev Nurmamat

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University
nturganbaev64@mail.ru

ПРЕДИКАТТАР ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Аннотация

Сүйлөмдүн маани-мазмунун ар тараптан аныктап тактап турган, тактап айтканда, ойдун жыйынтоочу ядросу болгон предикаттар туурлауу сөз болот. Макала эскертүү семантикасы менен предикаттардын классификациясын изилдөөгө арналган. Предикаттар коммуникативдик, аткаруучулук жана метакоммуникациялык болуп каралат, алар белгилүү бир функционалдык жана структуралык касиеттери менен айырмаланган атайын топторго бөлүү сунушталат. Өзгөчө көңүл эскертүү кырдаалынын компоненттерин аныктоого бурулат. Предикаттардын сүрөттөлүшү изилдөөдө иштелип чыккан материалдардын негизиндеги классификацияга негизделет. Изилдөө көрсөткөндөй, сунуш кылынган талдоо ыкмасы предикаттарды мүнөздөөгө жана сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксисттик милдеттерди аткаруу жөндөмүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: предикат, предикаттуулук, субьект, сүйлөм мүчөлөрү, типтик предикаттар, ээ, баяндооч, абстрактуу түшүнүк.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ПРЕДИКАТАХ

Аннотация

В данной статье речь идет о предикатах, всесторонне определяющих суть предложения и являющихся своеобразным ядром, подытоживающий мысль. Статья посвещена исследованию семантики предупреждения и классификации предикатов. Предикаты рассматриваются раздельно как коммуникативные, исполнительные и метакоммуникационные и по определенным функциональным и структурным качествам предлагаются разделить их на группы. Особое внимание уделяется определению компонентов предупреждения. Описание предиктов основано на классификации исследованных материалов. Как показывает исследование, предложенный метод анализа дает возможность характеристики предикатов и определению исполнительской способности членов предложения синтаксических обязанностей.

Ключевые слова: предикат, предикативность, субьект, члены предложения типовые предикативы, подлежащие, сказуемое, абстрактное понятие.

GENERAL INFORMATION ABOUT PREDICATES

Abstract

Predicates that determine the meaning of the sentence from all sides are the summative nucleus of the thought. This article is devoted to the study of classification of predicates with warning semantics. Predicates are considered communicative, performative and metacommunicative, and it is recommended to divide them into special groups that differ in certain functional and structural properties. Particular attention is paid to defining the components of the warning situation. The description of the predicates is based on the classification developed in the study. The research shows that the proposed analysis method allows for the characterization of predicates and the determination of the ability of sentence members to perform syntactic tasks.

Keywords: predicate, predicativeness, subject, sentence members, standard predicates, subjects, predicate, abstract concepts.

Киришүү

Предикат – ойдун, маанинин бинардык түзүлүшүнүн мүчөсү, мында башка мүчө - субъект жөнүндө бир нерсе айтылган (бекитилген же четке кагылган), ал эми сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин формасы атрибутивдик байланышка кыскарган. Предикат объекттин белгилүү бир өзгөчөлүгүнүн бар же жок экендигин чагылдырат. Макала ар кандай предикаттардын түрлөрүн аныктайт. Аларды беш топко бөлүүгө болот: Алар предикаттардын ***түрү, касиети, абалы, процесси, аракети***. Предикаттарын касиетине тирүү жандыктардын, нерселердин же абстракттуу түшүнүктөрдүн абалы жөнүндөгү жоболор кирет, алар түп-тамырынан бери өзгөрүлбөйт, башкача айтканда, алардын туруктуу өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү. Ал эми предикаттардын түрлөрү субъекттин статикалык, башкарылбоочулук жана аракетсиздиги сыяктуу белгилери менен мүнөздөлөт.

Бардык предикаттар эки чоң топко бөлүнгөн, алардын эң жалпы карама-каршылыктары төмөнкүдөй белгилерге ээ: материалдуулук, мезгилсиздик - кокустук, эпизоддук. Бул карама-каршылык эки чоң типтеги предикаттардын ортосуна так чек коёт: бир жагынан булар “касиеттин” (сапаттын) предикаттары, экинчи жагынан булар “кубулуштарды” билдирген предикаттар. Касиеттер (сапаттар) убакыттын өтүшүнө салыштырмалуу көз карандысыз болгон объектинин мүнөздөмөсүн билдирет жана ошол эле учурда тиешелүү предикация болгон чындыкты, курчап турган дүйнөнү сүрөттөйт.

Изилдөөнүн максаты: Азыркы учурда дүйнөлүк тил илиминин көңүл борборунун “семантика” тарапка оошу тилдик бирдиктердин маанилик уюшулушун изилдөөнүн зарылдыгын, же актуалдуулугун айгинелейт. Тилди семантикалык багыттан изилдебей туруп, анын табиятын, колдонулуу закон ченемдүүлүктөрүн, өнүгүүсүн, адамдын ой жүгүртүүсү жана сезим-туюму менен болгон байланышын терең аныктоо мүмкүн эмес. Ошондой эле тилдин семантикалык системасын өздөштүрүүсүз аны илимий жактан жеткиликтүү үйрөтүүгө жана аң-сезимдүүлүк менен кеп маданиятына, ой жүгүртүү маданиятына жетишүүгө болбойт. Тилдин семантикалык системасын изилдөө жана үйрөнүү теориялык да, практикалык да чоң мааниге ээ.

Изилдөөнүн милдеттери: Семантика-лингвистикалык гана эмес, логикалык да, психологиялык да, философиялык да категорияларды өз ичине камтыган татаал түшүнүк. Анткени мында адам баласынын көп кырдуу ички дүйнөсү, курчап турган чөйрөгө болгон түшүнүгү, аны кабылдоосу, ой жоруму ж.б. чагылдырылат. Андыктан мындай татаал категорияга бир тараптуу аныктама берүү мүмкүн эмес. Тилдин негизги өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү бул түшүнүктү обьективдүү өздөштүрүү үчүн аны ар тараптан изилдөө талап кылынат. Ошондой эле мында пикир алышуу учурундагы конкреттүү кырдаал, түшүнүктүн чындыкка болгон катышы, тилдин улуттук спецификасы сыяктуу факторлор эске алынат.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү: Предикат - бул чын же жалган болушу мүмкүн болгон логикалык маалымат же билдирүү. Логикада предикаттар объекттердин ортосундагы мамилелерди сүрөттөө же билдирүү чындык деп эсептелген шарттарды аныктоо үчүн колдонулат.

Предикаттар логика менен лигвистикадагы негизги түшүнүк. Алар билимди жана ой жүгүртүүнү формалдаштыруу үчүн колдонулат. Предикаттар көбүнчө тил илиминде логикалык шарттарды түзүү жана билдирүүлөрдүн чындыгын текшерүү үчүн колдонулат.

Предикаттар ар кандай жолдор менен берилиши мүмкүн. Алар логикалык маанилерди (чын же жалган), сандык маанилерди, ошондой эле салыштырууларды жана "жана", "же" ошондой эле "жок" сыяктуу логикалык тилдик аражаттарды камтышы мүмкүн.

Мисалы: «Күн чыгыштан чыгат» деген сөздү «Күн чыгыштан (чыгыш)» предикаты менен көрсөтүүгө болот. Анын үстүнө бул предикат күн чындап чыгыштан чыккандыгы үчүн туура болот.

Мисалы, кийинки «Күндүн чыгышы (чыгыш) жана температура (жогорку)» предикаты күн чыгыштан чыгып, температура жогору болгондо гана туура болот.

Белгилей кетчү нерсе, предикаттар дайыма эле логикалык ой туюм боло бербейт. Алар ошондой эле объекттердин ортосундагы мамилелерди көрсөтө алат же өкүлчүлүктүн башка формаларына ээ болот.

Предикаттар – тексттерди түзүүдөгү сөз айкаштарынын өзгөчө түрү, алар логикалык мааниге – чын же жалганга баа берүүчү жоболордун же шарттардын ролун аткарышат. Алар шарттуу билдирүүлөр, циклдер, сүйлөмдөр жана башкалар сыяктуу ар кандай программалоо конструкцияларында маанилүү ролду ойношот.

Кайсы сөз айкаштарынын предикаттар экенин түшүнүү үчүн алардын түзүлүшүн жана негизги касиеттерин түшүнүү керек. Предикаттын биринчи өзгөчөлүгү - ал аргументтерди, башкача айтканда, ал иштеген маалыматты талап кылат. Аргументтер өзгөрмөлөр, туруктуулар же башка предикаттардан турушу мүмкүн.

Предикаттардын маанилүү касиеттеринин бири - предметтердин же кубулуштардын ортосундагы байланыштарды билдирүү жөндөмү. Мисалы, предикат сандын оң экендигин, элементтин тизмеде бар-жоктугун же саптын палиндром экендигин текшериши мүмкүн. Бул лингвисттерге тексттерди иштеп чыгуу жана анын абалына жараша чечим кабыл алуу үчүн шарттарды же тексттерди түзүүгө мүмкүндүк берет.

Предикаттын аныктамасы түрдүү программалоо тилдеринде ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы, функционалдык программалоо тармагында предикаттар логикалык маанини кайтарган функциялар. Башка тармактарда предикаттардын атайын операторлору же ачкыч сөздөрү болушу мүмкүн. Предикаттар эсептелүүчү касиетке ээ жана программалоодогу негизги түшүнүктөрдүн бири экенин эстен чыгарбоо керек.

Предикаттар деген эмне жана алар кандай кызмат аткарышат?

Предикаттар логикада жана лигвистикада объекттердин же абалдын ортосундагы мамилелерди сүрөттөө үчүн колдонулган мамилелер. Алар билимди жана ой жүгүртүүнү формалдаштырууда маанилүү роль ойнойт.

Предикаттар адатта эки бөлүктөн турат: объект жана касиет. Объект - бул жөнүндө билдирүү жасалган нерсе, ал эми касиет - бул объектке мүнөздүү болгон кандайдыр бир сапат же байланыш.

Мисалы: “Ит үрө берет” – бул жерде объект “ит”, ал эми касиети “үрө берет”.

“5 саны 3 санынан чоң” – бул жерде объекттер “5” жана “3” сандары, ал эми касиети “чоң”.

«Күн жаркырап турат» – бул жерде объект «күн», ал эми касиети «жарк» болот.

Предикаттар жөнөкөй же татаал болушу мүмкүн. Жөнөкөй предикаттар объекттин бир байланышын же сапатын сүрөттөйт.

Мисалы, “Ит үрөт” предикаты жөнөкөй, анткени ал "ит" объектиси менен анын "үрө берет" касиетинин ортосундагы бир гана мамилени сүрөттөйт.

Татаал предикаттар “жана”, “же”, “жок” сыяктуу байланыштыруучу же ажыратуучу байламталар менен бириктирилген бир нече жөнөкөй предикаттардан турат. Алар объектилердин ортосундагы татаал мамилелерди сүрөттөөгө мүмкүндүк берет.

Мисалы, “Ит үрө берет жана мышык мыёлойт” предикаты татаал, анткени анда “жана” байламтасы менен бириккен “Ит үрө берет” жана “Мышык мыёлойт” деген эки жөнөкөй предикат бар.

Предикаттар менен иштөө үчүн “жана”, “же”, “жок” сыяктуу логикалык көмөкчү тилдик каражаттар колдонулат. Алар бар болгондордун негизинде жаңы предикаттарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Мисалы: “Ит үрөт, мышык мыёлойт” предикатын “1-предикат жана 2-предикат” деп жазууга болот, мында 1-предикат “Ит үрөт” жана 2-предикат “Мышык үрө берет”.

"Ит үрөт же мышык мыёлойт" деген предикатты "Предикат 1 же Предикат 2" деп жазса болот. "Ит үрбөйт" деген предикатты "Предикат эмес" деп жазса болот.

Ошентип, предикаттарды колдонуу билимди жана ой жүгүртүүнү жогорку деңгээлде формалдаштырууга, ошондой эле бар болгондордун негизинде жаңы предикаттарды курууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, предикаттарды колдонуу билимди жана ой жүгүртүүнү жогорку деңгээлде формалдаштырууга, ошондой эле бар нерселердин негизинде жаңы предикаттарды курууга мүмкүндүк берет.

Предикаттарды жана алардын касиеттерин изилдөө логиканын жана тил илиминин маанилүү бөлүгү болуу менен логикалык сүйлөмдү иштеп чыгуунун негизги элементи болуп эсептелет.

Предикаттардын түрлөрү

Предикаттар - чын же жалган болушу мүмкүн болгон сөз айкаштар же сүйлөмдөр. Логикада алар объекттердин касиеттери же мамилелери жөнүндө билдирүүлөрдү же суроолорду түзүү үчүн колдонулат.

Программалоо тилинде предикаттардын прологу негизги ролду ойнойт. Бул жерде предикаттардын эң кеңири таралган түрлөрү бар:

Фактылар: Бул дүйнө жөнүндө бир нерсени билдирген жөнөкөй предикаттар. Мисалы: “Күн ачык”, “Булбул сайрап жатат”. Фактылар дайыма чындык.

Эрежелер: Бул баш (максат) жана денеден (сөздөрдүн ырааттуулугунан) турган билдирүүлөр. Эрежелер жаңы фактыларды алуу же берилген фактылардын чындыгын текшерүү үчүн колдонулат. Мисалы: "Эгер чымчык уча алса, анда ал абада кыймылдай алат."

Суроолор: Бул билим базасына суроолорду берген предикаттар. Суроолор билим базасында тиешелүү фактынын же эреженин болушуна же жоктугуна жараша чын же жалган болушу мүмкүн. Мисалы: "Сиздин үй жаныбарыңыз итпи?"

Көп эмес предикаттар: Мындай предикаттар суроолорго эки ача жооп берет. Мисалы: "Бөлмөдө жок дегенде бир отургуч барбы?" - жооп "ооба" же "жок" болушу мүмкүн.

Предикаттардын негизги мүнөздөмөлөрү

Предикаттар логиканын негизги компоненттеринин бири жана лингвистика математика, философия, жана информатика сыяктуу түрдүү илимдердин формалдуу тили. Предикаттар кээ бир шарттарга жараша чын же жалган болушу мүмкүн болгон билдирүүлөрдү же касиеттерди сүрөттөө үчүн колдонулат. Бул бөлүмдө биз предикаттардын негизги мүнөздөмөлөрүн карап чыгабыз.

Маани:

Предикаттын баалуулуктары анын аргументтеринин чындыгынын бардык мүмкүн болгон комбинациялары. Мисалы, “обьект” предикаты үчүн “субьект > обьект” шарты аткарылганына же аткарылбаганына жараша маанилер “чын” же “жалган” болот.

Түшүнүк

Предикатты көрсөтүү предикатты колдонуу менен билдирүүлөрдү же касиеттерди кантип жазууга болорун аныктайт. Мисалы, “чоң” предикатын ">" логикалык оператору же "чоң" деген сөз менен көрсөтүүгө болот.

Чындык

Предикаттын чындыгы анын аргументтеринин маанилеринен жана анын аныктамасында же контекстинде аныкталган шарттардан көз каранды. Мисалы, "чоң" предикаты, эгерде анын биринчи аргументи экинчиден чоң болсо, чындык болот.

Курамы

Предикаттын курамы алдын ала болгон предикаттардын негизинде татаалыраак маалыматтарды же касиеттерди түзүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, сиз "чоң же барабар" предикатын түзүү үчүн "чоң" жана "бар" предикаттарын бириктире аласыз.

Предикаттар менен иштегенде, маалыматтарды туура түзүү жана алардын чындыгын жана логикалык түзүлүшүн талдоо үчүн алардын негизги мүнөздөмөлөрүн түшүнүү маанилүү.

Предикаттардын негизги функциясы

Предикат бир же бир нече аргументке колдонулушу мүмкүн жана чындык маанисин (чын же жалган) кайтарат. Мисалы, "чоң" предикаты эки сөзгө колдонулушу мүмкүн жана эгер биринчи сөз экинчиден негиздүү болсо "чындыкты" кайтарат, башкасы болсо "жалган" деп кайтарат.

Предикаттардын негизги милдети – аргументтердин маанилеринин негизинде белгилүү бир пикирдин чын же жалган экенин аныктоо. Мисалы, "бардык" предикаты эки санды аргумент катары кабыл алышы мүмкүн жана сандар бирдей болсо, чындыкты, башкача айтканда, жалган болсо кайтара алат.

Предикаттар сунуш өзгөрмөлөрдөн, логикалык операциялардан (конъюнкция, дизъюнкция, импликация ж. б.), универсалдуу жана экзистенциалдык кванторлордон жана башка предикаттардан түзүлүшү мүмкүн. Предикаттарды колдонуу менен предметтик аймактагы объекттердин ар кандай мамилелерин жана касиеттерин сүрөттөсө болот.

Корутунду. Предикаттык логикада корутунду пропозициялык эсептөөлөрдөгүдөй эле аныкталат жана ырааттуулугу бирдей синтаксистик мүнөзгө ээ. Сунушталган логиканы жыйынтыктоонун бардык эрежелери – предикаттык байланыштар үчүн киргизүү жана алып таштоо эрежелери, карама-каршылыктын эрежелери жана карама-каршылыкты азайтуу – предикаттык логиканын корутундусунун көптөгөн эрежелерине кирет.

Адабияттар

Белошапкова, В.А. (Отв. ред.) (1997). *Современный русский язык.* Москва.

Виноградов, В.В. (1972). *Русский язык (Грамматическое учение о слове).* Изд. 2-е. Москва: Высшая школа.

Всеволодова, М.В. (2000). *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса.* Москва: Изд-во Московского университета.

Золотова, Г.А., Онипенко, Н.К., Сидорова, М.Ю. (1998). *Коммуникативная грамматика русского языка.* Москва: Наука.

Ломтев Т.П. (1972). *Предложение и его грамматические категории.* Москва: Изд-во Московского государственного университета.

Русский язык. Энциклопедия. (1997). Гл. ред. 10. Н. Караулов. Москва: Большая Российская энциклопедия, Дрофа.

Турганбаев, Н.О. (2021). Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштин ыңгай категориясы аркылуу предикаттардын берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 4, сс. 1168-1178. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_1168. EDN: ANZNLM.

Элчиев, Ж.Э. (2021). *Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. Морфология. Синтаксис.* Окуу куралы. Бишкек.